

Kultūrinės atminties procesai šiuolaikinėje Lietuvos kultūroje

AURELIJA MYKOLAITYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, 08105 Vilnius

El. paštas galinda.m@gmail.com

„Praeitis kinta lygiai taip pat kaip žmogus. Ji su juo kartu bręsta, auga, sensta ir miršta. Ir pasakojimai negali būti visą laiką tokie patys.

Praeitis keičiasi.

Ateitis amžinai lieka nebyli.

O dabartis brandina tylų siaubą“ [13, 121].

Šiame straipsnyje siekiama išsiaiškinti, kaip šiuolaikinėje Lietuvos kultūroje apmąstoma praeitis, kokios kultūrinės atminties slinktys. Remiamasi Aleidos Asmann ir Jano Assmanno atminties konceptu: gilinamasi ne į komunikacinę atmintį, aprėpiančią daugiausia tris kartas ir perduodamą per gyvą ryšį, o į kultūrinę atmintį, kurią fiksuoja tekstai, vaizdai, ritualai. Kultūrinė atmintis nėra apibrėžta laiko, dabartis gali sugrąžinti labai tolimus laikotarpius. Tyrinėtojai pastebi vis didėjančią atminties, susijusios su XX a. katastrofomis, poreikį. Toks praėjusio amžiaus pabaigoje Vakaruose išryškėjęs posūkis Lietuvoje tapo ypač pastebimas prasidėjus XXI amžiui. Šiame straipsnyje aptariami dominuojantys atminties procesai šiuolaikinėje Lietuvos kultūros erdvėje. Vakaruose viena ryškiausių temų yra holokausto tema, Lietuvoje, be šios temos, dar svarbios rezistencijos ir tremties temos. Išskirtina yra tai, kad karo ir pokario apmąstymas skleidžiasi ne tik kultūrinėje atmintyje, bet ir politiniame diskurse, atminties naratyvai konkuruoja tarpusavyje ir tampa politinių debatų dalimi.

Raktažodžiai: kultūrinė atmintis, politinė atmintis, holokaustas, rezistencija, tremtis

IVADAS

Šio straipsnio objektas – kultūrinės atminties procesai šiuolaikinėje Lietuvos kultūroje. Daugiausia dėmesio skiriama literatūros tekstams, parašytiems XXI a., taip pat teatrui, kinui ir vizualiesiems menams, galintiems pažadinti naują santykį su praeities įvykiais ir žmonėmis. Tokiu tyrimu siekiama išsiaiškinti, kaip kuriamas santykis su XX a. istoriniais naratyvais, perduotais iš kartos į kartą, kas nusėda kultūrinėje atmintyje kaip svarbiausi pranešimai dabarčiai. Šiam tikslui pasiekti formuluojami tokie uždaviniai: apibrėžti kultūrinės atminties konceptą, išsiaiškinti, kuo kultūrinė atmintis skiriasi nuo komunikacinės ir politinės atminties, apžvelgti esminius šiuolaikinės Lietuvos kultūros perduodamus naratyvus, aptarti kultūrinės ir politinės atminties įtampos lauką. Remiamasi fenomenologiniu-hermeneutiniu metodais, leidžiančiais įsigilinti į patirtis, kurios siejamos su

praėjimui, ir įgalinančiais aiškintis, kaip patirčių mediacijos ir remediacijos veikia įvairiuose kultūros tekstuose.

Teoriniu pagrindu pasirenkama A. Assmann ir J. Assmanno, dviejų mokslininkų poros, atminties analizė, kurią autoriai nuolat papildė aktualiomis įžvalgomis, sietinomis jau su XXI a. iššūkiais: šiame tyrime cituojami tik naujausi jų moksliniai darbai. Abu tyrinėtojai pabrėžia kultūrinės atminties koncepto svarbą, atskleidžia, koks svarbus tiek diachroniškas, tiek sinchroniškas analizės pobūdis, įžvelgia ankstesnių teorijų ribotumus.

J. Assmannas straipsnyje „Komunikacinė ir kultūrinė atmintis“ („Communicative and Cultural Memory“) parodo, kaip skiriasi šios dvi atmintys, kodėl neužtenka vien tik kalbėti apie komunikacinę atmintį, kurią apmąstė prancūzų filosofas ir sociologas Maurice'as Halbwachsas teoriniame veikle „Kolektyvinė atmintis“ (*La Mémoire collective*, 1950). Ši teorinė prieiga, kuria labiausiai iki šiol pasiklojė sociologai, aktualizuodami socialinius ryšius, atminties perdavimą iš kartos į kartą, buvo permąstyta iš naujo. Tai, ką prancūzų mokslininkas apibrėžė kaip kolektyvinę atmintį, išskaidoma į tris atmainas: komunikacinę, kultūrinę ir politinę atmintį. J. Assmanno tyrime tvirtinama, kad požiūris į atmintį negali būti grynai sinchroninio pobūdžio: pasak jo, identitetas yra diachroniškas [3, 114], atmintis taip pat turi plačius laiko horizontus. Tyrinėtojas nurodo, kad individuali atmintis trunka tol, kol veikia individuali sąmonė, komunikacinė atmintis siekia ne daugiau kaip 80–100 metų ir jau visai kitokia yra kultūrinės atminties trukmė: Vakaruose aprėpia 3000 metų, Homero ir Biblijos laikus, Rytų kultūrose sietina su Rigveda, Buda ir kitomis kultūrinėmis tradicijomis [4, 122]. Mokslininkas akcentuoja, kad kultūrinė atmintis svarbi tiek žodžio, tiek rašto visuomenėse, jos išsaugojimas tampa specialistų priederme: tai šamanai, bardai, griotai, kunigai, mokytojai, menininkai, tarnautojai, mokslininkai, rabinai, mulos ir kiti [3, 114]. Tyrinėtojo manymu, kultūrinė atmintis yra daugiau ar mažiau nepriklausoma nuo politinių institucijų, skirtingai nei politinė atmintis. Politinės atminties tęstinumas labai priklauso nuo politinių aplinkybių, pavyzdžiui, nacių Vokietija išsilaikė 12 metų, o štai Prancūzijos Respublika gyvuoja daugiau nei 200 metų [4, 122].

Diskusijos dėl kultūrinės ir politinės atminties tebėra svarbios iki šiol, jas toliau plėtoja kiti tyrinėtojai, pavyzdžiui, Zygmuntas Baumanas ir Leonidas Donskis knygoje „Moralinis aklumas“ brėžia tokią skirtį: „Atmintis – mažųjų ir silpnųjų įrankis, kai užmarštis – didžiųjų ir galingųjų interesas. Tokiu būdu atmintis reiškia alternatyvią moralinę vaizduotę, priešingą galingųjų logikai. Galingųjų atmintis yra niekas kitas daugiau nei sėkmingos praktikos šventimas Niccolò Machiavelli'io *verità effettuale* prasme“ [6, 135].

J. Assmannas labiausiai žinomas kaip kultūros istorikas, senųjų civilizacijų tyrinėtojas, egiptologas, o štai A. Assmann daugiausia gilinasi į XX ir XXI amžiaus kultūrą. Tyrinėtoja pastebi aiškų lūžį, įvykusį XX a. pabaigoje: nuo 9 dešimtmečio ryškėja nusi-vylimas ateitimi, todėl vis labiau gręžiamasi į praeitį, nuo dabarties ateities pereinama prie dabarties praeities. Mokslininkė tai sieja su didesniu kultūriniu jautrumu, o ne su teoriniais darbais, kurių šiuo laikotarpiu vis daugėja. A. Assmann nuomone, vieno iš garsiausių atminties tyrinėtojų – prancūzų istoriko Pierre'o Nora'os – knyga „Atminties vietos“ (*Les Lieux de Mémoire*, 1984–1992) atskleidžia dar ankstesnę modernybės situaciją: moderniaisiais progreso režimo laikais dėmesys praeičiai buvo perkeltas specialistams [2, 80]. O šiuolaikinė kultūra vis labiau atsigręžia į praeitį, kaip padedančią suvokti dabartį, tai, kas slepia. Ypač daug dėmesio skiriama XX a., tiems klausimams, kurie anksčiau buvo nutylėti. Taigi A. Assmann papildė ankstesnę teoriją, kuri ne visuomet tinka šiandienos kultūros procesams paaiškinti.

„Kultūrinė atmintis tiek grėžiasi į praeitį, kiek ji gali būti priimta kaip „mūsų“, – teigia J. Assmannas [3, 113]. Kitaip tariant, atmintis – tai žinios apie patį save, kurios niekad nėra pastovios. Autobiografinė atmintis gali virsti komunikacine ir kultūrine atmintimi, iš latentiško žinojimo būsenos pereiti prie aktualizacijos. Vyksta nuolatinis atminties darbas, atmintis yra dinamiška, atvira sistema, įvairiai atsakanti į šiandienos klausimus „apie praeitį, kuri nepraėjo“. Šiam globalizacijos laikui būdinga tai, kad atmintis jau nėra tik vietinė, egocentrinė, būdinga tam tikrai grupei ir jos vertybėms [3, 113], bet ir peržengianti sienas, migruojanti iš vieno žemyno į kitą [1, 2]. Tą lemia ne tik žmonių judėjimas, bet ir naujosios medijos, leidžiančios perteikti žinią labai įvairiai auditorijai. Pastebima tam tikra atminties sinchronizacija, atsigrėžimas į tuos pačius praeities įvykius ir jų pervertinimas: vyksta dinamiška mediacija ir remediacija. Tokiame kontekste keičiasi ir politinė sąmonė, atsiranda partitizmas, kad „visas pasaulis mus stebi“ [1, 7]. Per pasaulį nuvilnijo atsiprašymai, susiję su kolonijų praeitimi: Belgija atsiprašė Kongo, Didžiosios Britanijos karalienė – maorių, Amerikos prezidentas – afrikiečių ir vietinių havajiečių [1, 7]. J. Assmannas įspėja: globalizacija mažina įvairovę, galima atminties difuzija [4, 123]. Tyrinėtojo nuomone, globalizacija nėra naujas reiškinys – ji buvo būdinga ir senovės Egiptui. Vėlyvajame bronzos amžiuje egiptiečiams *lingua franca* kalba buvo tapusi babiloniečių kalba, kaip šiandienos pasaulyje – anglų kalba [4, 124–125]. Kultūros istorikas nesiekia įvardyti galimas visų šių procesų pasekmes, to greičiau imasi šiuolaikiniai sociologai ir politologai: Z. Baumano ir L. Donskio knygoje „Moralinis akumas“ įspėjama apie intelektualinio ir kultūrinio kolonializmo grėsmes [6, 167].

Atminties poslinkiai matyti ir šiuolaikinėje Lietuvos kultūroje. Posovietinis laikotarpis išskirtinis tuo, kad tenka susigrąžinti atmintį, kuri negalėjo būti įkultūrinta, paversta tekstais. Vis labiau ryškėja posūkis į XX a. lemtinguosius momentus, kurie paveikė ne tik asmeninius žmonių gyvenimus, bet ir pačią kultūrą. Viena vertus, siekiama atsigręžti į tai, kas ilgą laiką buvo tabu dėl sovietinės cenzūros, kita vertus, kultūrinė Lietuvos atmintis sinchronizuojasi su kitomis Europos šalių atmintimis, permašoma iš naujo tai, kas aktuolu visam regionui: holokausto, rezistencijos ir tremties temos pamatomos jau platesniame kontekste, kultūriniame ir politiniame diskursuose justai įtampos ašys, kuriose susikerta skirtingi naratyvai.

ATMINTIES PROCESAI

Galima išskirti keletą svarbių temų, formuojančių šiandienos atminties kultūrą: 1) holokausto tema, iš naujo permašant tragiškus įvykius Lietuvoje, 2) rezistencijos tema, parodant partizaninio pasipriešinimo sovietams mastą ir svarbą, 3) tremties tema, atskleidžiant košmarišką sąlygą, nužmogėjimą. Visos jos ateina iš XX a., bet yra kitaip įprasminamos: galima justai perėjimą nuo to, kas lokalu, prie to, kas globalu.

Holokausto tema sovietmečiu buvo visiškai nepopuliari, jos ėmėsi tik žydų kilmės rašytojai, pavyzdžiui, Icchokas Meras. Šio autoriaus romanas *Lygiosios trunka akimirka* (1963), vaizduojantis geto aplinką, dabar jau laikomas literatūros klasika, sovietmečiu didelio įvertinimo nesulaukė ir iš naujo atrastas tik XXI amžiuje. Ilgą laiką buvo nepastebėta ir kito žydų rašytojo – Grigorijaus Kanovičiaus – kūryba, kuri tapo labiau matoma ir reflektuojama tik Nepriklausomoje Lietuvoje, kai režisierius Rimas Tuminas pastatė legendinį spektaklį „Nusišypsok mums, Viešpatie“ (1994). Holokausto temą gvildenęs romanas *Šėtono apžavai* (2008), kuriame rašytojas apibendrina Lietuvos žydų tragediją, pateko į 2008 m. knygų penketuką. Šiedu vyresniosios kartos kūrėjai yra tiesiogiai susiję su karo ir pokario metais, išgyvenę šį laiką ir jį liudija savo tekstais, paremtais asmenine ir kolektyvine

atmintimi. Su jais susijęs ir kitas žydų kilmės rašytojas Markas Zingeris, romane *Grojimas dviese* (2003) priminęs tragišką kompozitoriaus Edwino Geisto ir jo žmonos Lydos likimą (kompozitorius buvo nužudytas Kauno IX forte, žmona nusižudė). Šis romanas jau vadinamas poatminties tekstu: aktualizuoja Lietuvos kultūroje tai, kas galėjo būti išgyventa anksčiau kartų, bet buvo užmiršta ir tapo tik muziejinių eksponatų dalimi. Taigi holokausto tema Lietuvoje ilgą laiką buvo palikta plėtoti patiems žydų tautybės rašytojams.

Net išeivijos autoriai lietuviai šios temos nebuvo linkę liesti, išskyrus Antaną Škėmą, gebėjusį įprasminti konfliktines situacijas, susijusias su skirtinga komunikacine atmintimi. Lietuvio ir žydo perspektyvų susidūrimas ypač įtaigiai perteiktas trumpoje pjesėje „Ataraxia“ (1961), kurioje prisimenama nacių ir sovietų okupacija bei kolaboravimas. Vaizduodamas lietuvio ir žydo susitaikymą rašytojas atskleidžia didėjančią abiejų priešiškumą tiems, kurie dirbtinai siekia vienybės: santykis su praeitimi negali būti kaip nors modeliuojamas, nukreipiamas. Jau Nepriklausomoje Lietuvoje šią skirtingų atminties naratyvų sankirtą perteikė dramaturgė Daiva Čepauskaitė, pagal jos pjesę „Duobė“ (2011) (vėlesnis pavadinimas „Aš tave užmiršau“) režisierius Stanislovas Rubinovas sukūrė spektaklį „Diena ir naktis“ (2011). Lietuviškos tematikos aktualizacija šis spektaklis pranoko kitus, statytus tiek Vilniuje, tiek Kaune. Pats režisierius buvo iš tų žydų, kurie išgyveno holokaustą, tad temą perteikė labai jautriai. Ypač įsiminė paskutinis spektaklio epizodas – Biblijos tekstas iš Pradžios knygos, kuris aktorius Aleksandro Rubinovo, režisieriaus sūnaus, buvo sakomas kaip rauda, malda, šauksmas, priekaištas, neveltis. Tokia pabaiga S. Rubinovo spektaklis labiausiai priartėjo prie G. Kanovičiaus metafizinių klausimų apie blogį: režisierius leido pajusti stiprią žydų religinės kultūros tradiciją.

Tiek A. Škėma, tiek D. Čepauskaitė įtaigiai parodė dviejų skirtingų atminties naratyvų sankirtas. Tik vienoje pjesėje daugiau kalbama apie tuos, kurie patys viską išgyveno, o kitoje – apie tuos, kurie gali tik atsiminti, ką buvo patyrę jų artimieji, arba viską užmiršti. D. Čepauskaitės pjesė baigiama dviejų jaunų žmonių, žydės ir lietuvio, išsiskyrimu: tai, kas įvyko praityje, veikia dabartį ir XXI amžiaus kartą. Konfliktas anaip tol ne gęsta, o tik labiau gilėja vaikiniui nutraukiant ryšį su savo žeme – išvykstant iš Lietuvos. Taigi nė vienas dramaturgas nemodeliuoja idiliškos pabaigos. Pasak dramos teoretiko Martino Esslino, drama išsiskiria tuo, kad tai – filosofavimo forma, kognityvinis procesas, leidžiantis pamatyti situaciją ir jos pasekmes [8, 22–23]. Pasak tyrinėtojo, dramą netgi galima pavadinti politiniu įvykiu, nes per ją atpažįstamos tautos nuotaikos. Šios dvi pjesės, kurias skiria dešimtmečiai, akivaizdžiai rodo, kad vis dar egzistuoja skirtingi atminties naratyvai: nėra utopinio išsivadavimo iš tebeslegiančios praeities.

Kad ši tema tebėra įtampos laike, atskleidė ir Sigitos Parulskio romanas *Tamsa ir partneriai* (2012), sulaukęs daugybės prieštarų vertinimų. Rašytojas buvo apkaltintas holokausto industrija – tai kaip tik nuoroda į temos globalumą. Kyla klausimas, ar iš tiesų jau atėjo tas laikas, kai prasideda atminties erozija, – imamės visiems bendros kalbos, kartojame klišes, kurias bene labiausiai išpopuliarino šiuolaikinis kinas? Viena vertus, kultūrinė atmintis gali veikti įvairiais režimais: net ir būdama globalaus diskurso dalimi ji nesiliauja klausiti, kas mes esame. Kita vertus, justai akivaizdus atotrūkis nuo tų tekstų, kurie pradėjo holokausto temą Lietuvoje: ši tema užgožiama dirgiklių, kurie tampa masalu platesnei auditorijai – ir tiems, kam visiškai neįdomūs istorinės tematikos kūriniai. Tad išties galima būtų kelti hipotezę, kad holokausto kolektyvinėje lietuvių atmintyje neliko [14, 95], jei net vienas geriausių šiuolaikinių Lietuvos rašytojų pasuko komercijos link.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad rezistencijos tema neturėtų būti tokia vidujai prieštaringa, – ji buvo tvirtai įsišaknijusi komunikacinėje kartų atmintyje. Vienas ryškiausių išėivijos tekstų, parodęs partizaninį pasipriešinimą, buvo A. Škėmos pjesė „Pabudimas“ (1956). Dramaturgas priešpriešina du buvusius bendraklasius, kurie pasuko skirtingais keliais: vienas tapo pasipriešinimo dalyviu, kitas ėmėsi tarnauti sovietams, tapo tardytoju. Parodomas vyrų antagonizmas, kylantis dėl skirtingų politinių laikysenų, skirtingų vidinių nuostatų. Moteris, atsidūrusi šiame įtampos lauke, žūsta pirmoji: vyksta nuožmi kova, kurioje nėra jokio pasigailėjimo. Vaizduojama, kaip žmonės totalitarinės sistemos verčiami įkaitais, prarandančiais tai, kas svarbiausia – tarpusavio ryšį, bendrystę.

Ši pjesė iš naujo buvo aktualizuota jaunosios kartos režisieriaus Artūro Areimos Panevėžyje, Juozo Miltinio teatre. Spektaklio „Pabudimas“ (2018) teatro anotacijoje pabrėžiamas šio teksto šiuolaikiškumas. A. Škėmos pjesės svarba mūsų laikui galbūt ir yra ta, kad dramaturgas sugebėjo perteikti pasipriešinimo kovą kaip vidinio pasirinkimo dramą: laisvė nėra kokia nors išankstinė duotybė, o nuolatinė kova su pačiu savimi, savo baimėmis, savo silpnumu. Todėl galimas ir nuopuolis, ir dvasinis prisikėlimas. Pjesė baigiama „Tėve mūsų“ malda, kurią kunigo padedamas kalba sovietams tarnavęs tardytojas. Kaizerio Vilhelmo Atminimo bažnyčioje (*Kaiser Wilhelm-Gedächtniskirche*) Berlyne primenant Antrojo pasaulinio karo aukas po Kristaus skulptūra akmens plokštėje įrašyti žodžiai iš šios maldos: „Ir atleisk mums mūsų kaltes, kaip ir mes atleidžiame savo kaltininkams“. Galima sakyti, kad tokiais atvejais paliečiami egzistenciniai klausimai, į kuriuos neįmanoma paprastai atsakyti: iš kur kyla prievarta, neapykanta, kodėl yra kančios, mirtys.

Tekstuose, rašytuose Nepriklausomos Lietuvos metais, labiausiai siekta liudyti pačią kovą, apie kurią ne tik sovietai, bet ir Vakarų šalys ilgą laiką vengė kalbėti. Atminties naratyvas yra labiau sutelktas į kovotojus, jų pasipriešinimą, kaip antai vienoje įtaigiausių knygų – Justino Sajausko miniatiūrų romane *Suvalkijos geografija* (2001), paremtame gyvų liudininkų pasakojimais. Greičiausiai vaizduojant pasipriešinimo dalyvius siekta įtvirtinti etinę laikyseną, kuri ypač svarbi literatūrai holokausto tema: kaip teigia filosofas Avischai Margalit, mes turime prisiminti radikalaus blogio aukas – tai leistų pasipriešinti praeities perrašymui ir kolektyvinės atminties kontrolei [12, 78–79, 83]. Kuo labiau tolstama nuo pačių įvykių, tuo aktualesnis tampa mūsų pačių santykis su tragišku laiku, kurio patys nepatyrėme. Tokią etinę laikyseną Lietuvoje dar labiau įtvirtino popiežius Pranciškus, 2018 m. apsilankęs buvusiame KGB kalėjime, nusileidęs į mirties nuosprendžių vykdymo patalpą.

Galbūt gryna etinė nuostata, ryški daugelyje tekstų, ir išprovokavo dvejopą reakciją: viena vertus, siekta nihilistiškai neigti pačią kovą (publicistės Rūtos Vanagaitės atvejis, kai buvo kartojami sovietiniai naratyvai), kita vertus, bandyta neigti etikos svarbą, todėl partizanų istorija perrašyta postmoderniai, tuo vienus patraukiant, o kitus papiktinant (rašytojo Mariaus Ivaškevičiaus romanas *Žali*). Kyla klausimas, ar M. Ivaškevičius būtų drįšęs taip pat postmoderniai perrašyti holokausto istoriją: šiuo atveju etinė dimensija nekvestionuojama. Galima net įtarti esant tam tikrą įtampą tarp šių naratyvų: vieno globalaus, kito lokalaus, bet siekiančio pripažinimo.

Šį virsmą – iš lokalaus į globalų – iš dalies įgyvendino lietuvių kilmės Kanados autorius Antanas Šileika romanu „Pogrindis“ (2012, anglų k.). Romano siužetas rodo jau visai kitokią erdvę: Lietuva pamatoma Europos politiniame žemėlapyje, vaizduojami Vakarų valstybių politiniai žaidimai, kurių kontekste kitaip pristatomos ir partizanų kovos – priešinamasi neturint jokios politinės demokratinė valstybių paramos, vien besąlygišką laisvės troškimą. Pasak literatūrologo Nerijaus Brazausko, autorius akivaizdžiai rašo Vakarų

skaitytojui, nežinančiam apie pasipriešinimo kovą, jos aplinkybes [7, 65]: tai ypač liudija ironiškos metapastabos apie Vakarų valstybių laikyseną po Antrojo pasaulinio karo. Būtent tokiam fone vaizduojamas pagrindinis veikėjas partizanas Lukas, kuris parodomas ir kaip paprastas žmogus, trokštantis mylėti ir būti mylimas, ir kaip ryžtingas kovotojas, siekiantis Lietuvos laisvės. Šiuo romanu vengiama postmoderniai perrašyti istoriją, išlaikoma etinė pozicija. Panaši laikysena juntama ir tarptautinei auditorijai skirtame Jono Ohmano, Vinco Sruoginio ir Marko Johnstono dokumentiniame filme „Nematomas frontas“ (2014), kuris Lietuvoje buvo priimtas visuotinai palankiai, sulaukė rekordinės žiūrovų auditorijos.

Debatai dėl režisieriaus Šarūno Barto vaidybinio filmo „Sutemose“ (2019) socialinėse medijose rodo, kad rezistencijos tema tebėra aktuali iki šiol ir provokuoja pasisakyti ne tik vyresniąją, bet ir jaunąją kartą. Lietuvos kino centro direktorius Rolandas Kvietkauskas pripažino, kad šis filmas buvo sumanytas kaip žinia Europai, Lietuvos istorijos priminimas [16]. Audringa reakcija dėl to, kaip pristatoma pati kova, reiškė, kad imame jaustis globalaus pasaulio dalimi, vis labiau bręsta patirtis, kad „visas pasaulis mus stebi“.

Galima kelti hipotezę, kad galbūt iš visų įvardytų temų kultūriškai neutraliausia – tremties tema: ji susijusi ne tik su lietuvių, bet ir su kitų tautų komunikacine ir kultūrine atmintimi, įtvirtinta garsiais tekstais (pavyzdžiui, Nobelio premijos laureato Aleksandro Solženycino knyga *Gulago archipelagas* sulaukė daugybės leidimų, vos tik pasirodžiusi Vakaruose 1973 m. sukėlė didžiulį efektą). Bene pirmas lietuvių tekstas, parašytas šia tema, buvo Sofijos Čiurlionienės-Kymantaitės pjesė „Tie metai“ – deja, rankraštis buvo atrastas tik Nepriklausomoje Lietuvoje 1992 m., nors pjesė teatrui buvo kurta 1941 m. liepą, iškart po pirmųjų masinių trėmimų. Šį naratyvą tiek Lietuvoje, tiek ir už jos ribų labiausiai įkultūrinio tremtinė Dalia Grinkevičiūtė, kurios sovietmečiu rašyti atsiminimai *Lietuviai prie Laptevų jūros* (rašyta 1949–1950 m., atrasta 1991 m.), dabar verčiami į užsienio kalbas, tampa kaip tik ta globalia žinia. Lietuvių kilmės JAV autorė Rūta Šepetys, remdamasi šia autentiška tremties patirtimi, parašė romaną anglų kalba „Tarp pilkų debesų“ (2011), kuris tapo dar labiau žinomas 2018 m. pasirodžius kino filmui – irgi anglų kalba (režisierius – lietuvių kilmės Marius Markevičius). Didžiulis susidomėjimas R. Šepetys romanu ir gausybė vertimų į kitas kalbas liudija tokio atminties naratyvo svarbą jau globalioje erdvėje. Beje, pats romanas lietuvių kritikų buvo įvertintas gana rezervuotai: tai rodo, kad komunikacinė atmintis, perduodama iš kartos į kartą, veikia vis dar stipriai, todėl būna sunku priimti meninę išmonę, kuri kertasi su išankstiniu žinojimu, „kaip viskas buvo iš tikrųjų“.

S. Parulskis, rašydamas romaną *Murmanti siena* (2008), pasirinko ne intertekstinį dialogą, o būtent tai, kas ateina iš gyvos komunikacinės atminties: pasakojama kelių kartų giminės istorija, apimanti apie šimtą metų. Romane aprėpiami tragiškiausi XX a. Lietuvos istorijos įvykiai: Pirmasis ir Antrasis pasauliniai karai, holokaustas, rezistencija, tremtis, prievartinis dalyvavimas Afganistano kare. Iš esmės toje komunikacinėje atmintyje užfiksuota tai, kas galėjo būti skausminga kiekvienoje šeimoje, giminėje. Vienas svarbiausių šio romano epizodų susijęs būtent su tremties patirtimi – tai mokytojo, 1941 m. tremtinio, monologas, perteiktas sąmonės srauto technika: ilgai kalinčio išsipasakojimas kitam kraštiečiui. Ši ištrauka kaip savarankiškas tekstas buvo paskelbta Kęstučio Grigaliūno knygoje *Mirties dienoraščiai; Apie meilę* (2010). Išskirtina, kad šiame tremtinio kreipimesi į kitą užkoduota žinia ne tik savam, viską žinančiam, bet ir nieko apie tremtį neišmanančiam: „<...> aš vėl grįšiu kaip amžinas žydas, vėl eisiu per miestelius ir kaimus ir sakysiu visiems teisybę, kad rusas baisesnis už vokiečių, kad vokiečiai tik karo metais sugalvojo koncentracijos stovyklas, o rusas jau nuo seno buvo jas įkūręs, jau po savo prakeiktos komunistinės

revoliucijos septynioliktais metais, ir niekas taip baisiai nenaikino žmonių, kaip rusai, ir ne tik lietuvius ar latvius, jie naikina ir savus, milijonais, milijonais“ [13, 218]. Taigi rašytojas talentingai jungia tai, kas yra lokalu, su tuo, kas jau globalu: Vakarų skaitytojams skirtos šios vertinančios metapastabos, apibendrinančios tai, kas dar nuo Jeano Paulo Sartre'o ir Alberto Camus laikų buvo diskusijų objektas (A. Camus stipriai kritikavo J. P. Sartre'o politinę laikyseną sovietų atžvilgiu).

Šis S. Parulskio romanas nesukėlė tokios diskusijų audros kaip *Tamsa ir partneriai* – įtaigus kartų atmintimi paremtas pasakojimas; kaip jau minėta, tokios kolektyvinės atminties stoka galbūt ir buvo romano holokausto tema kliuvinys. Vis dėlto tekstas nėra iš tų, kuris būtų įtrauktas į mokyklinės programos. Kaip pažymi filosofė Odeta Žukauskienė, dėl sekso scenų ir pikantiškų detalių „<...> istorinės ir kultūrinės atminties temos neišvengiamai atsiduria pramoginės hipervizualios kultūros fone“ [14, 102]. Tokių hollywoodinių efektų gausu ir šiame S. Parulskio romane. Beje, šiuolaikinės kultūros keliamų dirgiklių neišvengta ir literatūros Nobelio premijos laureatės Hertos Muller romane „Amo sūpuoklės“ (2009), kuriame taip pat prisiminta tremties tema.

Dėl labai savito tremties temos aktualizavimo Lietuvoje neliko nepastebėtas grafikas K. Grigaliūnas, kurio parodos padėjo visuomenei iš naujo prisiminti dešimtmečių senumo įvykius ir žmones. Menininkas surinko Lietuvos ypatingojo archyvo KGB fondo bylų nuotraukas: vienos represijų vykdytojų buvo nusavintos iš asmeninių albumų, iš pasų, kitos jau fotografuotos po suėmimo, dvigubi portretai, kaip visų įkalintųjų. Šilkografijos instaliacijos leido šiuolaikiniame meno centre susitikti su šių žmonių žvilgsniais – atvaizdai buvo išdinti, pakabinti visiems matomoje vietoje. „Grigaliūno parodoje mūsų ir už mus mirusieji žiūri į mus“, – rašė menotyrininkė Erika Grigoravičienė [10, 243]. Dviejų parodų darbai buvo perkelti į knygą *Mirties dienoraščiai* – net 920 portretų ir tiek pat trumpų biografijų (ne tik lietuvių, bet ir lenkų, žydų, totorių, rusų, išvežtų į lagerius ar sušaudytų pirmosios sovietų okupacijos metu), antroje dalyje *Apie meilę* – 27 portretai, 789 veidai, 130 biografijų (pasipriešinimo dalyvių, nužudytų ir užkastų Tuskulėnų masinėje kapavietėje). Albumo viršelis sudėliotas iš nuotraukų, iš kurių žvelgia į mus besišypsantys žmonės, svajingi, susimąstę: tai suimtųjų ir jų šeimos narių atvaizdai, liudijantys laiką, kada dar nebuvo represijų. Ir visai jau kitokios, protokolinės, darytos iš priekio ir iš šono: kalinių, pasmerktų tremčiai ir mirčiai. Net ir tie, kurie žinomi kaip istorinės asmenybės, iš šių nuotraukų būtų visai neatpažįstami: laisvės įspaudai veide visai kitokie nei nelaisvės. Knyga reflektuoja įtrūkę tiek atskiro žmogaus gyvenime, tiek valstybės istorijoje – į tą patį albumą sudėtos visos šios nuotraukos tai labai įtaigiai perteikia. Beje, informatyvios ir trumpos biografijos, paties K. Grigaliūno užrašytos pieštuku. Daugybė pabrauktų žodžių: sušaudytas, nukankintas, mirė tardomas, mirė, dingo be žinios, tik vienas kitas įrašas: liko gyvas, paleistas, likimas nežinomas. Tarp paskelbtų biografijų – ir Jono Noreikos, sušaudyto Vilniuje 1947 metais. Iš aprašymo paaiškėja, kad šis žmogus buvo represuotas abiejų ideologijų: naciai buvo uždarę į Štuthofio koncentracijos stovyklą, sovietų karinis tribunolas nuteisė sušaudyti. Beje, rašoma, kad pokario metais sovietinė propaganda buvo paskelbusi, esą „J. Noreika prisidėjo prie žydų genocido“ [9, 160]. Taigi toks albumas padeda dekonstruoti ir šiuolaikinius politinius žaidimus, kai vis dar kartojami tie patys sovietmečio naratyvai, tampantys jauku politikams ir žiniasklaidai.

Pasak K. Grigaliūno, tokios parodos reikalingos kaip atminties pažadinimas: „Vienaip ar kitaip pagerbti šių žmonių atminimą būtina, nes dauguma jų net nebuvo deramai palaidoti“ [5, 21]. Paties menininko šie darbai buvo pavadinti kultūrinės atminties atlasu: įvaizdinta

tai, kas buvo virtę tik faktais ir skaičiais, tolimais nuo mūsų dabarties. Menas bene labiausiai priešinasi didėjančiai atminties erozijai: tokie darbai yra kaip priešprieša populiariosios literatūros ir kino siužetams apie tremtį, kuri baigiasi išsigelbėjimu. Knyga byloja apie skausmą ir mirtį, nutrukusį gyvenimą. Galima pritarti O. Žukauskienės minčiai, kad „K. Grigaliūno projektas ne tiek liudija smurto istoriją, ją įkalinant praeities laike, kiek siekia ją priartinti prie dabarties žiūrovo išgyvenimų, suvokimo“ [15, 179]. Masinio naikinimo sukrečiantis paveikslas iš naujo grąžina tremties temą į kultūrinį šiandienos akiratį.

POLITINĖ VERSUS KULTŪRINĖ ATMINTIS

J. Assmannas buvo pabrėžęs, kad kultūrinė atmintis daugiau ar mažiau nepriklauso nuo politinės valios. Nors galima matyti labai aiškią įtampą tarp skirtingų pasakojimo strategijų, etinės pozicijos, kultūrai toks procesas yra netgi pravartus: neužsisklendžiama vienpusiškume, atsiranda balsų įvairovė, kyla diskusijos, provokuojama naujiems ieškojimams.

Visai kas kita – politinė atmintis, kuri gali tapti manipuliacijų objektu. „Praeitis neišvengiamai grimzta į užmarštį, tačiau kai kas sąmoningai gali būti ištraukiama ir ištrinama iš kolektyvinės atminties. Apie tai liudija sovietinis laikotarpis, kai buvo trinami vieni sluoksniai ir užliejami kiti“, – rašė O. Žukauskienė [15, 18]. Kolektyvinė atmintis buvo veikiamą dešimtmečiais, tai galėjo lemti požiūrį į holokaustą, pasipriešinimo judėjimą, tremtis. Šios temos buvo veikiamos sovietinio diskurso, todėl nėra lengva atsijoti įsisenėjusias propagandos klišes nuo to, kas būta kartų patirtyje ir atmintyje.

Šiuo metu propaganda taip pat nėra išnykusi. Politologas Šarūnas Liekis straipsnyje „Atminimo lentelę nuėmus: Lietuvos istorinės atminties keliai ir klystkeliai“ (2019) teigia, kad vyksta kova, kurios akivaizdoje nėra prasminga likti tik pasyviais stebėtojais. Tyrinėtojas nurodo, kad veikia profesionaliai sukonstruoti sisteminiai naratyvai, už kurių slypi geopolitiniai interesai. Sąmoningai siekiama supriešinti dvi atminties temas: holokausto ir sovietinio genocido. Būtent Rusijos politikai ėmė teigti, kad „Baltijos ir kitos Rytų Europos valstybės vykdo svetimą Vakarams vertybinę politiką“ [11]. Gali atsitikti taip, kad taps nekorektiška kalbėti apie tam tikrus istorinius įvykius, pavyzdžiui, apie Molotovo-Ribentropo paktą. Mokslininkas daro išvadą, kad tokių iššūkių fone Lietuvos politinė atmintis tebėra labai menkai veikianti: „Po 2011–2012 m., tęsiantis Rusijos puolimui, Lietuvos istorinės atminties politikos situacija ženkliai pablogėjo. Šis baras buvo apleistas, o sisteminis demokratinei valstybei būdingas naratyvas, apimantis ne tik praeitį, bet ir dabartį, nebuvo puoselėtas“ [11]. Taigi politinė atmintis tampa daugiau pilietinės visuomenės, o ne politikų reikalas: net nesigilinant, o vien tik vadovaujantis emocijomis, valdžios sprendimu nuimamos atminimo lentos, keičiami gatvių pavadinimai. Tokie faktai liudija, kad Lietuvos politikai nėra atsparūs propagandos triukams, sovietmečio politinė atmintis, pritaikyta prie šiuolaikinių kontekstų, prikeliama naujam gyvenimui.

Galbūt todėl šiuo metu vis labiau pastebimi tie kultūros tekstai, kuriuose nebijoma kalbėti apie prieštaravimus, įvairią atmintį, galimą jų koegzistenciją. Viena tokių knygų – istoriko Aurimo Švedo pokalbiai su profesore Irena Veisaite. Šiame atsiminimais paremtame tekste, pasirodžiusiame 2016 m., atskleidžiama sudėtinga lietuvių ir žydų istorija, vienių ir kitų nutylėjimai. Išskirtini du epizodai, liudijantys, kiek vienoje ir kitoje pusėje dar esama tylos, nenoro suvokti kitą. Vienas atsiminimų fragmentas sietinas su Sąjūdžio kongresu ir mintimis apie tai, kad „čia niekas net neužsimena apie Lietuvos piliečių žydų kančias, apie mano nuo Holokausto nukentėjusią šeimą – žiauriai nužudytą mamytę, dėdę, senelį“, bet kartu džiaugiamasi, kad „pagaliau galėjo prabilti Gulago kaliniai, visa širdimi buvau su jais

ir už juos“ [14, 273]. Kitas fragmentas – jau iš žydų kultūrinės aplinkos: „Prisidėjau prie Žydų kultūros fondo statuso ir įstatų kūrimo, dalyvavau steigiamajame susirinkime, bet iš jo išėjau, nes, svarstant įstatus, buvo atsakyta įtraukti punktą, pripažįstantį, jog sovietmečiu būta ir su represinėmis struktūromis bendradarbiavusių žydų, paliktas tik punktas, kad kai kurie lietuviai prisidėjo prie Holokausto vykdymo“ [14, 276]. Nuo knygoje minimų įvykių praėjo jau trys dešimtmečiai, bet, kaip matyti, politinėje kultūroje mažai kas pasikeitė, dar tebėra daug tarpusavio nesupratimo, skaudžių temų. I. Veisaitei šie klausimai taip pat nėra lengvi, pašnekovui prisipažįsta: „Aš taip pat esu lietuvis, bet žydų kilmės. Todėl mane visuomet galima apkaltinti tendencingumu. Dėl šios priežasties aš dažniausiai vengiu kalbėti apie Holokaustą ir, jeigu manęs neklausia, pati niekada neprimenu šios temos“ [14, 95].

Aptarti epizodai iš knygos *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus* – visiška priešingybė korektiškai politikų laikysenai. Tokie tekstai gali ženkliai prisidėti prie bendros kultūrinės atminties kūrimo. Pagal A. Škėmos pjesę „Ataraxia“, dirbtinis sutaikinimas, inspiruotas iš šalies, baigiasi katastrofa: naujo priešo paieškomis. Galbūt to ir siekia propagandistai? A. Švedas pokalbius su I. Veisaite yra pavadinęs gyvąja istorija – tai alternatyva atminties erozijai, tapatybių trynimui, suvienodėjusių bruožų įgavusiai vartotojiškai visuomenei, užsidarančiai savo komforto salose.

IŠVADOS

Šiuolaikinėje Lietuvos kultūroje, kaip ir Vakaruose, siekiama permąstyti XX a. tragiškus įvykius, sugrįžti prie temų, kurios ilgą laiką buvo nutylimos. Kultūrinę atmintį dar tebeveikia gyvi to laiko prisiminimai, perduodami iš kartos į kartą. Iš šio kolektyvinės atminties aruodo kyla svarbiausios temos: holokausto, rezistencijos ir tremties. Kita vertus, atmintis yra intensyviai medijuojama ir remedijuojama: ne tik vieni tekstai perkeliama į kitus, bet ir vienos medijos transformuojamos į kitas, kuriamos savitos jungtys, aktyvinančios ir protą, ir emocijas, ir vaizduotę.

Vyksta kultūrinių atminčių sinchronizacija, temos tampa globalios, aprėpiančios ne vieną regioną. Tokia tema jau yra virtusi holokausto tema, globaliesnio atgarsio siekiama ir pasakojimais apie rezistenciją bei tremtį: tai matyti Rytų Europos erdvėje, kartu ir Lietuvoje. Akivaizdu, kad intensyvėja kultūros dialogiškumas – atsiveriama kito patirčiai, empatiškai priartėjama prie skaudžiausių laiko momentų, leidžiančių geriau suvokti mus supančio pasaulio dramatiškumą. Vis dėlto galima kalbėti ir apie atminties eroziją: vis stipriau veikia komercializacijos procesai, į kuriuos įtraukiama ir kultūra – siekiama būti matomiems, įvertintiems ir kartu korektiškiems, prisitaikantiems prie bendriausių tendencijų. Neretai gali kilti klausimas, o kas yra tas adresatas, kuriam skiriama knyga, spektaklis, filmas, albumas? Intensyvūs debatai liudija galimą įtrūkį kultūrinėje komunikacijoje.

Kultūrinė atmintis visuomet sietina su klausimu „kas mes esame“, tai neatskiriama nuo tapatybės refleksijos sparčiai kintančiame pasaulyje. Lietuvių kultūra išgyvena šį virsmą: perėjimą nuo lokalaus prie globalaus. Esame kultūrinio lūžio stadijoje: kiek bus pasiduota unifikacijai, meno komercializacijai, įvairiems sukonstruotiems naratyvams, kiek bus išsaugotas gyvas santykis su praeitimi, kuri nepraėjo. Įtampa politinės atminties lauke liudija pilietinės visuomenės svarbą: galima ne tik stebėti, bet ir įsitraukti į atminties darbą, aktualizuoti tai, kas buvo ištrinta, paslėpta, suklastota.

Taigi kultūrinė atmintis visuomet yra gyvas procesas, atviras visiems, kurie turi atmintį: tai, kas yra individualiai išgyventa, gali būti pasidalyta su kitu ir virsti komunikacine

atmintimi, o iš jos pereiti į kultūrinę, kurios neapibrėžia nei erdvė, nei laikas. Būtent menas tampa ta intensyviausio atminties veikimo vieta, galinčia pasipriešinti užmarščiai.

Gauta 2020 06 17
Priimta 2020 10 09

Šaltiniai ir literatūra

- [1] ASSMANN, Aleida; CONRAD, Sebastian. Introduction. *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. Basingstoke, New York: Palgrave MacMillan, 2010, p. 1–16.
- [2] ASSMANN, Aleida. Theories of Cultural Memory and the Concept of “Afterlife”. Iš: M. Tamm (ed.). *Afterlife of Events. Perspectives on Mnemohistory*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2015, p. 79–94.
- [3] ASSMANN, Jan. Communicative and Cultural Memory. Iš: A. Erl, A. Nünning (ed.). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York, 2008, p. 109–118.
- [4] ASSMANN, Jan. Globalisation, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory. Iš: A. Assmann, S. Conrad (ed.). *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories*. Basingstoke, New York: Palgrave MacMillan, 2010, p. 121–137.
- [5] *Atvaizdas kaip atminimas*. Kęstučio Grigaliūno ir Erikos Grigoravičienės pokalbis. Iš: K. Grigaliūnas. *Mirties dienoraščiai; Apie meilę*. Vilnius: Vilniaus grafikos meno centras, 2010, p. 9–21.
- [6] BAUMAN, Zygmunt; DONSKIS, Leonidas. *Moral Blindness. The Loss of Sensitivity in Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2013, 224 p.
- [7] BRAZAUSKAS, Nerijus. Lietuvos partizanai šiuolaikiniame lietuvių romane: kolektyvinė atmintis ir istorijos interpretacija. *Žmogus ir žodis*, 2015, t. 17, Nr. 2, p. 54–74 [žiūrėta 2020 06 03]. Prieiga per internetą: <<http://www.zmogusirzodis.leu.lt/index.php/zmogusirzodis/article/view/134/130>>.
- [8] ESSLIN, Martin. *An Anatomy of Drama*. New York: Hill and Wang, 1977, 125 p.
- [9] GRIGALIŪNAS, Kęstutis. *Mirties dienoraščiai; Apie meilę*. Vilnius: Vilniaus grafikos meno centras, 2010, 245 p.
- [10] GRIGORAVIČIENĖ, Erika. Paminklai nužudytiesiems. Iš: K. Grigaliūnas. *Mirties dienoraščiai; Apie meilę*. Vilnius: Vilniaus grafikos meno centras, 2010, p. 239–245.
- [11] LIEKIS, Šarūnas. Atminimo lentelę nuėmus: Lietuvos istorinės atminties keliai ir klystkeliai. www.lrt.lt, 2019 09 17 [žiūrėta 2020 06 10] Prieiga per internetą: <<https://www.lrt.lt/naujienos/nuomones/3/1096942/sarunas-liekis-atminimo-lentele-nuemus-lietuvos-istorines-atminties-keliai-ir-klystkeliai>>.
- [12] MARGALIT, Avischai. *The Ethics of Memory*. Cambridge: Harvard University Press, 2002, 227 p.
- [13] PARULSKIS, Sigitas. *Murmanti siena*. Vilnius: Baltų lankų leidyba, 2009, 373 p.
- [14] ŠVEDAS, Aurimas. *Irena Veisaitė. Gyvenimas turėtų būti skaidrus*. Vilnius: Auksa žuvis, 2016, 384 p.
- [15] ŽUKAUSKIENĖ, Odeta; GAIŽUTYTĖ-FILIPAVIČIENĖ, Žilvinė. *Atminties ir žvilgsnio trajektorijos: vaizdo kultūros refleksija*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018, 303 p.
- [16] ŽUOLYTĖ, Jūratė. Šarūno Barto filmas „Sutemose“ sukėlė tikrą audrą: vieni giria, kiti kaltina partizanų menkinimu ir istorijos klastojimu. www.delfi.lt, 2019 12 10 [žiūrėta 2020 06 15] Prieiga per internetą: <<https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/saruno-barto-filmas-sutemose-sukele-tikra-audra-vieni-giria-kiti-kaltina-partizanuu-menkinimu-ir-istorijos-klastojimu.d?id=83007597>>.

AURELIJA MYKOLAITYTĖ

Processes of Cultural Memory in Contemporary Lithuanian Culture

Summary

The article explains what cultural memory is and what processes of cultural memory are most noticeable in today's Lithuanian culture. The works by Aleida Assmann and Jan Assmann, which continue research on memory started by Maurice Halbwachs and Pierre Nora and supplement them with new insights into the contemporary global world of today, were chosen for the theoretical basis. The concept of cultural memory, which is defined as texts, images, and rituals, is particularly important. This theoretical basis underlies the study of works by Lithuanian authors. It has been noticed that modern Lithuanian culture is moving from local to global memory, contemporary artists aim at creating for an international audience, and new ways of expression are being sought. On the other hand, frequent succumbing to the commercialisation of art is observed. Thus, culture is at its turning point and is shifting from one cultural environment to another. While confusion is particularly evident in the creation of political memory, cultural memory is much more open to today's challenges. It is in a living relationship with its history that still raises questions about the Holocaust, resistance, and exile, and this relationship maintains its significance.

Keywords: cultural memory, political memory, Holocaust, resistance, deportation